

A szlovákok nemzeti identitása és a történelmi magyar állam

A nemzeti identitás és a nemzeti állam kapcsolatának kérdése a szlovák politika történetében mindenekelőtt eredetének vizsgálatát és magyarázatát követeli meg. Ugyanis csak a történelmi visszatekintés adja meg azokat a koordinátákat, amelyek az adott fejlődési szakaszon belül nemcsak a nemzeti identitás és a nemzetállam kapcsolatának specifikus voltát láttatják, hanem mindenekelőtt segítenek teljes képet alkotni azon modernkori szlovák törekvések folytonosságáról, melyek a szlovákok nemzeti identitásának egy nemzetállam keretén belül történő kiteljesítésére irányultak.

Mivel a szlovák államiság gondolata és megvalósításának szándéka a történelmi Magyarországon született, ahol a szlovákok mint autochton nemzet éltek, magától értetődő, hogy e szándékokat is az országon, ill. a Habsburg birodalmon belül akarták érvényre juttatni. Ilyen összefüggésekben hangot adhatunk annak az alapvető gondolatnak, mely szerint éppen a saját államiság bizonyos formájának kialakítása jelenthette volna a nemzeti identitás elismertetéséért

vívott harc csúcspontját, hiszen a szlovákok elismert államalkotókká váltak volna.

A szlovák nemzeti identitás értelmezésével tehát szervesen összekapcsolódtak az azonosság államjogi kifejezésére és elismeretetésére irányuló törekvések.¹ Meg kell mondanunk, hogy ezek a törekvések azon belső források és kötődések koncentrált kifejeződései voltak, melyek a társadalmi élet minden területén életben tartották a nemzeti identitás gondolatát. Ilyen értelemben a nemzeti identitás megnyilvánulásai közé nemcsak az annak államjogi kifejezésére és elismertetésére irányuló törekvések tartoznak, hanem mindazon társadalmi tevékenységek is, melyek a nemzeti élet érdekeit és szükségleteit követték nyomon. Ebből az következik, hogy a nemzeti identitás nem egyszerűen elvont fogalom volt. Tartalma közvetlenül kötődött a nemzeti identitás konkrét megjelenítési formáihoz a kultúrától a politika szféráján át a gazdaságig. Éppen ezek a megjelenítési formák bizonyították az identitás életképességét és a történelmi folyamatban való aktív érvényesülését.

A szlovákok nemzeti identitásának kérdését az 1848-49-es forradalomtól az első világháborúig terjedő időszakban a nemzeti identitás-nemzetállam kontextusában a szlovák nemzet politikai és államjogi identitásának kérdéseként értelmezzük. Tudjuk azonban, hogy a nemzeti identitás és a nemzeti egyéniség definíciójának különböző filozófiai, etnikai, szociális, jogi, történelmi, nyelvi, gazdasági, kulturális és egyéb aspektusai vannak, melyeket figyelembe kell venni a probléma politikai és államjogi összefüggésekben történő vizsgálatakor. E tanulmány célja, hogy rámutasson a szlovák nemzeti identitás értelmének és jelentésének néhány aspektusára az adott időszak nemzeti emancipációs törekvéseinek politikai és államjogi szférájában.

Kimutatható, hogy az 1848-49-es forradalom fordulópontot jelentett, mely fokozta a szlovák társadalomban a nemzeti identitás gondolatának megértését és elsajátítását, mert azóta, elemezve a forradalmi események következményeit is, a szlovák politika tartotta magát ahhoz a meggyőződéshez, hogy a szlovákok további emancipációjának alapvető és elengedhetetlen feltétele nemzeti identitásuk érvényesítése megfelelő államjogi intézkedések révén. Ugyanis a Ľ. Štúr által kidolgozott nemzeti identitás - koncepcióhoz és az 1848-49-es forradalom szlovák emancipációs programjához kapcsolódtak a szlovákok törekvései a következő évtizedekben.

A bachi neoabszolutizmus időszakában a nemzeti identitás gondolata leginkább a politikai publicisztikában jutott szóhoz, mely elsősorban a nemzeti identitás érvényesítésének politikai feltételeit és lehetőségeit kutatta a többnemzetiségű történelmi Magyarország, ill. a Habsburg birodalom keretein belül. Kiindulópontja a nemzetek

mint önálló etnikai-kulturális-politikai individuumok, természetes egyenjogúsága volt, melynek kifejezői - többek közt - a nemzetgyűlések lehettek volna, szemben a történelmi-jogi elv, ill. a területi egységek megőrzése alapján szerveződőkkel.² A politikai publicisztika igyekezett teret adni az oktatás, a kultúra és a gazdasági-szociális szféra specifikus nemzeti érdekeinek és szükségleteinek is.³ Megújultak például egy szlovák tudományos társaság és egy nemzeti kulturális intézmény létrehozásának tervei.⁴ Az említett viszonyok közé szervesen illeszkedett Ján. D. Makovický azon elképzelése, mely egy "nemzeti bizottság" létrehozását szorgalmazta, mely a nemzet gazdasági felemelkedése érdekében tevékenykedett volna, és nem lett volna nemzetpolitikai funkciója. Mindenesetre ez a terv figyelembe vette, hogy a szlovákok nemzeti érdekeit intézményesített formában kell képviselni, és hogy szükséges az egész nemzetre kiterjedő integráció, mivel a szlovákoknak nincsen "nemzeti összekötőjük", azaz egy szerv vagy intézmény, amely a nemzeten belül és kifelé is nyilvánosan képviselné identitásukat és a belőle fakadó törekvéseket.⁵

A szlovák nemzeti identitás az Októberi Diploma (1860) és a Februári Pátens (1861) kiadása utáni alkotmányos viszonyok közt definiálódott az 1861-es programdokumentumokban (memorandum)⁶. Alkotói gazdagon indokolták a nemzeti identitás kardinális alaptételeit, kihasználva nemcsak a természetes jog elveit, hanem történelmi jogi indokokat is, hogy a történelmi Magyarország adja a szlovák nemzeti identitás megvalósításának keretét. A szlovák fél részéről egyértelmű volt az igyekezet: kihasználni minden alkotmányos lehetőséget, beleértve az uralkodó befolyását is, hogy az

alkotmányos rend bevezetésekor kellő módon vegyék figyelembe azt a tényt, hogy az ország alapjainak szilárdsága szempontjából szükségeszerű minden nemzeti szubjektum létezésének elismerése. Azaz az etnikai-nemzeti elvnek, mely a nemzetek emancipációs érdekeit és szükségleteit fejezte ki, ilyen értelemben természetes tömörítő és integrációs tényezőként kell működnie, mivel az adott körülmények között a nemzetek természetes jogait tükrözi, és lehetővé teszi identitásuk érvényesítését. Tulajdonképpen a föderáció és az autonómia elveinek felhasználásáról volt szó, a szlovák politika ugyanis ebben látta a lehetőséget minden nemzet *modus vivendi*jének elérésére.

A hatvanas évek első felében szlovák politikai körökben még számolhattak annak lehetőségével, hogy a történelmi Magyarországon, illetve a birodalmon belüli nemzeti-ségi kapcsolatok megfelelő jogi normákkal rendeződhetnek oly módon, hogy a szlovákok nemzeti identitását államjogilag is elismerik. A nemzetiségi törvény előkészületei és a magyar politikai reprezentáció Béccsel folytatott tárgyalásai kapcsán egyre világosabbá vált, hogy a nemzeti identitás kérdése háttérbe szorul. A birodalom 1867-es dualista elrendezése végeredményben szertefoszlatta az ilyen irányú reményeket. Ideiglenesen valamelyest stabilizálódtak a monarchia belső viszonyai, de távlati fejlődése szempontjából megoldatlanul hagyott egy alapvető problémát, mely ugyan a felszín alatt egyre jelentősebb vált, de a vezető politikai körök kerülték a lényegét.

A szlovák politikai élet szereplői különböző nyilvános szerepléseik alkalmával emlékeztettek azokra az ellentétekre, melyek az állami berendezkedés elvei és a lakosság valódi nemzeti-ségi összetétele: az

egyik nemzet jogai és más nemzetek identitásának el nem ismerése, valamint az egy elismert államalkotó nemzet és a többnemzetiségű ország között feszültek. Következéseikben egyértelműen figyelmeztettek arra, hogy az ilyen állapot nem garantálja sem az állam belső, sem külső stabilitását, mivel nem felel meg a többségi lakosság természetes igényeinek és szükségleteinek.⁷

A feltételezések, melyeket a kiegyezés távlati hatásairól a szlovák politikusok megfogalmazták, végeredményben beigazolódtak és a "nemzeti egyenjogúság elvének elvetése a monarchia szempontjából később sorscsapássá vált".⁸ Ennek az eseménynek a kortárs szlovák értékelései még visszatekintve is józan, racionális mérlegelés eredményének tűnnek, melyben nem található meg az egyoldalú elfogultság érzelmi összetevői. Előrejelzés-értékük abból fakadt, hogy pragmatikusan ítélték meg azon történelmi, nemzeti és politikai tényezők fejlődésének legvalószínűbb tendenciáit, melyek meghatározták a monarchia belső fejlődését és külkapcsolatait.

A magyar (hungarus - uhorský) politikai nemzet koncepciója több szempontból is elfogadhatatlan volt a szlovák politikai reprezentáció számára. A legfontosabbak közé tartozott az a tény, hogy ez a koncepció megtagadta az etnikai nemzetek államalkotói jogait, a valóságban tehát etatista elveken és az egyik nemzet hegemoniáján alapult, bár a történelmi Magyarország soknemzetű államként alakult és fejlődött.

Mikor a nemzetiségi törvény 1868-as elfogadásával végleg világossá vált, hogy a magyar politikai körök számára elfogadhatatlan a nemzeti egyenjogúság koncepciója, a szlovák nemzeti identitás gondolata, melyet a memorandumok programja koncentráltan tartalmazott, továbbra is a szlovák

politika stratégiai célja maradt. Ezt az irányt nem kérdőjelezték meg még a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) aktuális - leginkább választási - programjai sem, mivel elvből a nemzetek egyenjogúságát támogatták. Mindemellett szem előtt tartották a fennálló jogrendet és ennek keretein belül emeltek szót a nemzetiségi törvény gyakorlati betartásáért.

A nemzeti önkormányzat (autonómia) gondolata annak ellenére visszhangra talált a szlovák környezetben, hogy az államjog területén az adott körülmények között nem volt aktuális. Mindazonáltal lényeges vonásai és fontos elemei kihatottak a nemzeti identitás megőrzésére irányuló törekvésekre a társadalmi élet minden szférájában (politika, gazdaság, oktatás, kultúra, evangélikus egyház stb.), még ha nem lehetett szó ezen törekvések teljes körű megvalósulásáról.

A szlovákok nemzeti identitásának gondolata azonban nemcsak arra a tényre támaszkodott, hogy a szlovák nemzet az állam területén valóban létező szubjektum, hanem mindenekelőtt nemzeti identitásának és fejlődése sajátosságainak történelmileg megkérdőjelezhetetlen gyökereire. Az adott időszak szlovák történetírását éppen az ennek a folyamatnak a megvilágítására helyezett hangsúlyt jellemezte; dokumentáltak továbbá az önálló szlovák nemzet fejlődésének folytonosságát, tekintetbe véve nemcsak az immanens etikai - kulturális attribútumokat, hanem a többnemzetiségű történelmi Magyarország állami - politikai berendezkedéséből következő tényezőket is.

A szlovák történelemközpontú gondolkodás világosan megmutatkozott a tudományos igényű munkákban és jelentős mértékben jelen volt a publicisztikában is. A formálódó történelem-koncepciók abból a

tételtől indultak ki, hogy a szlovákok a történelem alanyaként jelennek meg, tehát mint történelemformáló tényező, és hogy a szlovák történelem egy önálló nemzet történelme, mely tudományos vizsgálódás tárgya is. F.V. Sasinec, J. Záborský, Š.M. Daxner, J. Hložanský, A.S. Osvald, J. Škultéty, J. Botto, S. Hurban Vajanský, M. Hodža és egy sor más szerző munkái, bár voltak különbségek az egyes kutatók eltökéltsége ill. az érdeklődési köreik között, egyértelműen kifejezik a szlovák nemzeti identitás történelmiségét. Ez a megállapítás attól függetlenül is érvényes, hogy a szlovákok fejlődését explicit módon fogalmazzák-e meg vagy a szlovák történelem elméleti háttérét a konkrét történelmi probléma tárgyalása tartalmazza.⁹

Tekintettel arra, hogy a szlovák nemzeti identitás elismertetésére irányuló törekvések helytállóságának történelmi bizonyítása szükségszerű volt, a történetírás adekvát kategóriákkal és fogalmakkal dolgozott (pl. nemzeti jogok, történelmi jogok, nemzeti egyenjogúság, a szlovákok autochtóniája a történelmi Magyarországon, az etnikai és a történelmi jogi elv, a nemzet történelme. Szlovákia történelme, nemzeti emancipáció, stb.), melyek azt bizonyították, hogy a nemzeti identitás kérdése nem célszerű politikai jelszó volt: lényege a szlovákok történelmi fejlődésében rejtett. Az identitás tudatos manifesztáció formájában nyilvánult meg és abban az emancipációs folyamatban, amely ezt az identitást erősítette és előkészítette államjogi keretek közti megvalósulásának feltételeit.¹⁰

Amennyiben a XIX. században a szlovák tudományos kutatások a szlovák nemzeti identitás kérdését elsősorban a nyelv, az irodalom, a történelem és a néprajz területén vizsgálták, úgy a XX. század elején a

szlovák tudomány koncepciója fokozatosan bővült és pontosabbá vált, ami például a nemzeti identitás jellegének univerzálisabb és globálisabb értelmezésében is megnyilvánult. Ezt az irányvonalat a fiatal generáció tagjai képviselték, akik közül meg kell említenünk J. Lajčiakot és F. Ruppeldt.

A tudomány feladatait J. Lajčiak, a szakmai érdekeltséget szem előtt tartva, a nemzeti identitás megerősítésében látta. A tudományos tevékenységet a nemzeti erők aktivizálásának és eredeti tudományos gondolatok és az elméleti képességek bemutatásának fontos területének tartotta, miközben elsősorban a szlovák nemzeti életről és a szlovák valóságról szóló új tudományos munkákra gondolt.

Nem véletlen, hogy éppen a szélesebb néprétegek egyértelműen aktívabb politikai szerepvállalása idején tartotta fontosnak a szlovákiai politikai mozgás politikatudományi és szociológiai vizsgálatát, valamint a társadalmi kérdések tanulmányozását. Éppen a szlovák nemzeti kérdés igényes vizsgálatának szükségességében látta a filozófia, különösen a történelemfilozófia feladatát. Hangsúlyozta, hogy ennek a tudományágnak foglalkoznia kellene pl. azzal a kérdéssel, milyen jelentőséggel bírnak a szlovákok a nemzetek történelme szempontjából, hiszen egy nemzet jelentősége attól függ, hogy milyen szerepet játszik a többi történelmi nemzet kontextusában, mert "nekünk nem elég politizálni, politikusnak kell gondolkodnunk és történelmileg - filozofikusan kell mérlegelnünk". Megállapíthatjuk, hogy J. Lajčiak felhívása a nemzet tudományos megismerésére, a nemzeti identitás aspektusán túl, kapcsolódott ahhoz a szükségszerűséghez is, hogy a társadalom potenciálját a nemzet - perspektivikusan egyéniség - attribútumainak

fejlesztésére fordítsák. Ily módon emlékeztetett arra, hogy a nemzetek értékét "intellektusuk" és erkölcsük határozza meg.

F. Ruppeldt hangsúlyozta, hogy "tudományos-kulturális munkánk során az egyetlen lehetséges alaphoz kell ragaszkodnunk, mégpedig a szlovák nemzethez, egész élétéhez és létéhez."¹³ Ez azt jelentette, hogy a szlovák tudomány érdeklődésének középpontjában a szlovák nemzet identitásának kell állnia. A szlovák tudományos törekvések alapvető irányának ilyen meghatározása egyúttal magába foglalta a szlovákok önálló nemzetként való létét is. Ebből az orientációból szervesen következik az is, hogy egy önálló nemzet létezése már önmagában is életének, továbbá azoknak a feltételeknek, jellemző attribútumoknak és tényezőknak a tudományos vizsgálatát igényli, amelyek meghatározták és kifejezték a többi önálló kultúrnmzet közt elfoglalt helyét ugyanúgy, mint belső viszonyait és szellemi, valamint anyagi forrásait.

A felvázolt koncepció szerint a szlovák tudománynak nemcsak a klasszikus és modern nyelvekre kellett kiterjednie, hanem mindenekelőtt a történelemre. És nemcsak a régebbi korok vizsgálatára, hanem a jelen (azaz a XIX. század, melyre a nemzeti és kulturális élet folyamatosan támaszkodott) megismerésére. Épp a nemzet saját történelmének kutatása bírt aktuális jelentőséggel a történelmi múlt, a nemzeti identitás történelmi összefüggéseire vonatkozó ismeretek szempontjából. Ebben az összefüggésben F. Ruppeldt a következő elvet említi ki: "Ahogyan a történelmi jogok sem őrizhetik meg a nemzet életét és szabadságát anélkül, hogy a jelenben is állandó munka folya, úgy viszont: a nemzetnek minden történelmi jog nélkül, csak földje és fiai munkája alapján kell

fennmaradnia és így van joga az élethez és a szabadsághoz".¹⁴

A koncepcióban fontos helye és küldetés-e van még a szlovák nyelv és a szlovák irodalom vizsgálatának, melyek pótolhatatlanok a nemzet identitásának megismerésében az élet más területein, a geográfiai és természeti viszonyoktól kezdve a nemzetgazdasági és politikai tevékenységen keresztül a néprajzig és a művészeti alkotásokig. Egyfelől a nemzet életének általános jelenségeit hangsúlyozza, másfelől a sajátos értékek és erők vizsgálatának szükségességét, melyekkel a szlovák tudománynak kellene foglalkoznia.

Ruppeldt szerint ezek a feladatok és kötelezettségek a nemzetek természetes jogainak alkalmazásából és a történelmileg kialakult nemzeti identitás - beleértve a politikai identitást is - korabeli tudatából fakadtak. A nemzeti identitás gazdasági és politikai aspektusainak vizsgálatára fektetett hangsúly az egész szociális problematika komplexebb megismerésének szükségességévé alakul, mely nem nélkülözheti a történelmi visszatekintést és a szociálpszichológiai dimenziók feltárását. Gondolatait és elképzeléseit F. Ruppeldt így foglalta össze. "Tudományos megismerésünk célja csak egy lehet: megismerni saját nemzetünket, örökölt földjét és lelkét. És ezen ismeretek alapján gyakorlati ténykedésünk célja is csak egy lehet: megtartani nemzetünk számára a földjét, nemzetileg-gazdaságilag megerősíteni, saját érdekében fejleszteni szellemi képességeit és erőit, hogy így biztosítsuk helyét a kultúrnemzetek sorában."¹⁵

A szlovák politikai életben a nemzeti identitás kérdését komplex módon értelmezték, vagyis nem szűkítették le azon történelmileg kialakult attribútumok összességére, amelyek a szlovákokat mint

önálló nemzetet jellemezték. Ellenkezőleg: figyelmet fordítottak a nemzeti identitás adott politikai - hatalmi körülmények közti megvalósításának lehetőségeire is. Bár a vélemények a korabeli szlovák társadalom problémáiról szerzőik elvi és politikai pozíciói szerint különböztek, a nemzeti identitás alapvető kérdése nem volt kétséges. Emellett világosan megmutatkoztak a nemzeti lét aktuális állapotára, az emancipációs folyamat egyes szellemi tényezőinek feladatára, ill. a nemzeti erőknek a gazdaság, politika, kultúra stb. területén kívánatos programjára vonatkozó értékelések közti különbségek. Nem a nemzeti identitás elemi összetevőiről volt tehát szó, hiszen elsősorban a kérdések voltak jelentősek, amelyek a nemzeti identitás egyes attribútumai megőrzése és gondozása útján történő védelmével és oltalmával függtek össze. Ennek lényegében megfelelt a nemzeti autonómia fő programvonala, valamint a Szlovák Nemzeti Párt részleges - leginkább választási - programja, Különösen fontos küldetést teljesített a sajtó ill. a publicisztika.

Az 1848-49-es forradalomtól az első világháborúig terjedő időszak a szlovák nemzeti identitás fejlődésének lényeges fázisa. A szlovákok emancipációs folyamatait gátló és deformáló tényezők ellenére nemcsak fennmaradt, hanem új momentumokkal is gazdagodott a szlovák nemzeti individualitás koncepciója. Ezek révén egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchián belüli politikai viszonyok változásaira reagált, másrészt alátámasztotta a folyamatos fejlődés és a gazdasági, szociális és kulturális szférában végbemenő globális trendek összefüggéseit.

Az 1848-49-es forradalom idején a szlovák nemzeti identitás kérdésének megoldása összekapcsolódott az államjogi változá-

sok szükségességével és az adott időszakban a szlovák emancipációs törekvések állandó és alapvető része volt. Megállapíthatjuk, hogy a Habsburg birodalom széteséséig nem létezett annak a problémának reális alternatív megoldása, amit hagyományosan nemzetiségi kérdésnek nevezünk, mint a nem magyar nemzetek államalkotókként való államjogi elismerése, hogy teljesértékűkként vehessenek részt saját államuk ügyeinek irányításában. Ez olyan modell bevezetését jelentette, amely a nemzet - állam viszonylatban tiszteletben tartotta volna a történelmi Magyarország nemzetiségek történelmileg kialakult konstellációját.

Igaz, hogy a történelmi Magyarország hivatalos politikája a nem magyar nemzetek identitásához való másfajta hozzáállásból indult ki. Így logikus, hogy a szlovák nemzeti identitás gondolata is ellentmondásos helyzetbe került és ebből volt kénytelen kiegészíteni az adott körülményekkel, miközben egy olyan állam modellje érvényesült, amely nem jelentett megoldást a nemzetek kapcsolatának problémáira. Ez azt jelenti, hogy a többnemzetű állam egyik kulcsfontosságú alapelvét hagyta megoldatlanul. A következmények az első világháború eredményeinek tisztázásakor jelentkeztek, amikor a nemzeti identitás érvényesítésének kérdését egy más államjogi platformon és más államban lehetett objektív és megfelelő módon megoldani.

Jegyzetek

1. *A probléma rövid elemzését lásd: PODRIMAVSKÝ, M.: Államjogi törekvések a szlovák nemzeti emancipációs folyamat keretében (1848-1914). Palócföld 1994, 6.sz. p. 562-566.*

2. *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848-1914. (Dokumentumok a szlovák nemzeti mozgalomról/ I. Bratislava 1962, p. 125-150.*
3. *U.ott, p. 123-125, 156-159.*
4. *U.ott, p. 150-156, 171-178.*
5. *U.ott, p. 178-184.*
6. *Az 1861. június 6-7-iki "A szlovák nemzet memoranduma" szövege megtalálható a Z prameňov národa /A nemzet forrásai/ (Ed.: ELIÁŠ, m.). MARTIN, 1988, P. 257-262. A Javaslat az önálló szlovák Környék létrehozásáról és szervezéséről (1861. dec.6.) szövegét kiadja: RAPANT, D.: Viedenské memorandum slovenské z roku 1861. Turčiansky Svätý Martin 1943, p. 136-157.*
7. *. M. Daxner a monacrchia államjogi berendezkedéséről folytatott tárgyalásokról a következőket írta 1866. szept. 25-én a Pešťbudinske vedomosti c. újságban: Mindenetre egy dolog biztos, a nemzeti egyenlőség igazi és őszinte megvalósítása nélkül nincs kilátás a belső viszonyok megnyugtató rendezésére." DAXNER, Š. M.: V službe národa /A Nemzet Szolgálatában/. Bratislava 1958, p. 271.*
8. *REBRO, K.: Cesta národa. Svedectvo o boji Slovákov za národný štát. /A Nemzet Útja. Tanúság a szlovákok nemzeti államukért vívott harcáról./ Bratislava 1969, p. 18.*
9. *A szlovák történetírás alapvető kérdéseiről valamint a bibliográfiát lásd: OTČENÁŠ, M.: Slovenská historiografia v druhej polivici 19. storočia. Kandidátska*

dizertáció. /A Szlovák Történetírás a 19. század második felében. Kandidátusi disszertáció. Prešov 1988.

Lásd még: POTEŇRA, M.: Slovenská historiografia v rokoch 1901-1918. Košice 1980.

10. A nemzeti identitás történelmi aspektusainak megvilágításában fontos szerepet játszottak J. Malý-Dusarov, P. Kellner és J. Illoňný jogtörténeti nézetei. Elemzésüket lásd: POTEŇRA, M.: Právněhistorická argumentácia v slovenskom národnom programe v polovici 19. storočia. /A jogtudományi argumentáció szerepe a 19. századi nemzeti mozgalmakban./ Právněhistorické studie 21. Praha 1978, p. 145-181 és MACHO, P.: Koncepcia historicko-politickej individuality Slovenska v kontexte štátoprávnych hnutí národov Habsburskej

monarchie v 60. rokoch 19. storočia./ A szlovákok történelmi-politikai egyéniségének koncepciója a Habsburg birodalom népeinek államjogi mozgalmain belül a 19. század 60-as éveiben./ Historické štúdie 35. Bratislava 1994, p. 23-48.

11. LAJČLAK, J.: Naše literárne úlohy. /Irodalmi feladataink/ Slovenské pohľady 1908, p. 473.
12. U.ott, p. 474.
13. RUPPELDT, F.: Slovenská vedecko-kultúrna práca. /Szlovák tudományos-kulturális munka./ Slovenské pohľady, 1910, p. 339.
14. U.ott, p. 341
15. U.ott. p. 350.